

Nogal wat verhalen rond het beleg en ontzet van Leiden zijn op mythes gebaseerd. De meeste daarvan zijn al vrij snel na het beleg ontstaan. In dit boekje laat Judith Pollmann zien dat dit geen toeval was. De verhalen over het oorlogsverleden dienden steeds wisselende politieke en sociale, publieke en persoonlijke doelen. Honger werd een centraal thema in de herinnering omdat stadsbestuurders hoopten daarmee de bevolking te kunnen herenigen, en hun eigen positie te versterken. Mensen als burgemeester Van der Werf hadden veel te winnen bij het verfraaien van hun eigen oorlogsverleden. En religieuze dissidenten beriepen zich op de gebeurtenissen tijdens het beleg om daarmee het recht op godsdienstvrijheid op te eisen. Dat verklaart niet alleen waarom herinneringen aan het ontzet voor Leiden steeds relevant konden blijven. Het helpt ons ook te accepteren dat de betekenis van het beleg en ontzet voor Leiden zal blijven veranderen.



Primavera Pers

Judith Pollmann

Herdenken, herinneren, vergeten

Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw



Herdenken, herinneren, vergeten.
Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eyck van Heslinga
Dr. R.P. Fagel
Prof. dr. J. Pollmann

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 oktober-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De levende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedenrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*

Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw

Judith Pollmann

3 Oktoberlezing 2008

Primavera Pers, Leiden

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle

Zetwerk: Primavera Pers, Leiden



Universiteit Leiden

© J. Pollmann, Leiden 2008

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-076-0

Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw

Velen van u zullen wel weten dat nogal wat verhalen en gebruiken rond het Leids beleg en ontzet op mythes zijn gebaseerd. Burgemeester Van der Werf, zo vermoeden historici al sinds het einde van de negentiende eeuw, was misschien wel helemaal niet zo'n held.¹ Er werd wel een hutspotketel gevonden in de verlaten Spaanse schansen, maar niet door de vermeende vinder Cornelis Joppensz (die trouwens ook geen wees was).² Museum de Lakenhal staat niet meer in voor de authenticiteit van het kaartspel, de turven en de meeste andere vondsten die Leidenaren in de verlaten Spaanse schansen zouden hebben gedaan.³ En twee jaar geleden heeft mijn collega Thera Wijsenbeek in haar 3 Oktoberlezing zelfs laten zien dat er tijdens het beleg waarschijnlijk meer te eten was dan wij vroeger geloofden.⁴

Toch is het geen wonder dat die mythes zo lang stand hebben gehouden. Veel van de verhalen die historici met zoveel zorg naar het rijk der fabelen verwezen hebben, zijn namelijk al snel na het beleg ontstaan, en werden overgeleverd door mensen die erbij waren geweest. En waarom zouden we twijfelen aan de verhalen van mensen die het beleg en ontzet zelf nog hadden meegemaakt? Moeten we ooggetuigen niet gewoon geloven? Dat we die vraag niet zomaar meer bevestigend beantwoorden, komt omdat psychologen hebben vastgesteld dat onze herinneringen alsmaar veranderen.⁵ Herinneringen *lijken* wel authentiek, maar zijn dat vaak toch niet. Soms zijn we ons er zelf van bewust dat ons geheugen hapert. We vergeten van alles — en halen dingen door elkaar. Maar vaak gaat dat ook zonder dat we het zelf merken. Zo zijn er mensen die er zeker van zijn dat ze in mei 1945 Zweeds wittebrood uit de lucht hebben zien vallen. Nu waren er toen wel voedseldroppings, maar brood viel er daarbij echt niet uit de hemel. Het Zweedse

wittebrood was feitelijk al enkele maanden eerder uitgedeeld, een ongeken-
de traktatie midden in de hongerwinter. Kennelijk had dat zo'n indruk
gemaakt dat veel mensen ook andere herinneringen aan 'onverwacht en
heerlijk' eten tijdens de oorlog met Zweeds wittebrood gingen associëren.⁶
Wat we zelf niet merken, is dat we in onze herinnering de kennis van ge-
beurtenissen uit het verleden aanvullen met gegevens die vaak van recenter
datum of van andere oorsprong zijn dan de gebeurtenis die we oproepen.⁷

Alsof dat nog niet verwarrend genoeg is, is het soms ook niet makkelijk
vast te stellen of een herinnering nu echt van onszelf is, of dat ze ons is aan-
gereikt door verhalen van familie en vrienden. Zonder het te willen, kunnen
we de herinneringen van anderen overnemen en ze beleven alsof ze van ons-
zelf zijn. We hebben denk ik allemaal wel een jeugdherinnering waarvan
niet met zekerheid te zeggen is of we die ontleen aan de verhalen van onze
ouders of aan onze eigen herinnering. Maar ook als we ouder zijn kan dat
nog gebeuren. Dat betekent ook dat onze herinnering kan worden gemani-
puleerd. U herinnert zich misschien wel hoeveel er een aantal jaren geleden
te doen was over mensen die onder invloed van therapie meenden 'verdron-
gen' herinneringen aan seksueel misbruik door familieleden te hebben
bovengehaald.⁸

Behalve met onze persoonlijke herinnering hebben we ook te maken
met beelden van het verleden die in de publieke sfeer worden opgeroepen.⁹
Ook die zijn aan verandering onderhevig. Zo voerde de Nederlandse over-
heid na de Bevrijding een bewuste herinneringspolitiek, die tot uitdrukking
kwam in monumenten en herdenkingen, films en onderwijs. In die publie-
ke herinnering werd vlak na de oorlog vooral benadrukt dat alle Ne-
derlanders evenveel hadden geleden onder de Bezetting. Men vond het
ongepast en zelfs discriminerend om te laten zien dat juist joden het doel-
wit van de Duitse politiek waren geweest. Liever beklemtoonde men hoe-
veel geestelijk en gewapend verzet er tegen de bezetter was geboden, en dat
het lijden 'niet tevergeefs was geweest', zoals koningin Wilhelmina het uit-
drukte. Op deze manier leek het niet alleen een beetje alsof Nederlanders
zichzelf hadden bevrijd, maar ook alsof de oorlog een 'happy end' kende.¹⁰

Pas in de jaren zestig veranderde dat beeld – nu werd er eerder gevraagd
waarom zoveel Nederlanders lijdzaam hadden toegezien, of zelfs een actie-
ve rol hadden gespeeld, toen hun joodse landgenoten werden gediscrimi-
neerd, geïsoleerd en vervolgens gedeporteerd. Voor de overlevenden was er

geen 'happy end', en het fenomeen Auschwitz stelde ons voor ongemakkelijke vragen over wat de westerse beschaving nu eigenlijk had opgeleverd.¹¹ In de zestig jaar sinds de oorlog zijn onze ideeën over wat er te leren was uit de Bezettingsjaren dan ook gekenterd. Hoorden kinderen in 1955 nog vooral over de oorlog als een strijd voor koningin en vaderland, tegenwoordig vinden we de lessen van de Holocaust belangrijker.

Dat herinnering verandert, is dus geen toeval. Herinnering gaat over zingeving — we herinneren ons dingen omdat we ze een betekenis toekennen, of omdat anderen dat doen. Daarin zijn we vrijwel altijd selectief; sommige herinneringen komen ons en onze samenleving beter uit dan andere. In de zestiende en zeventiende eeuw was dat niet anders dan nu. Wat ik u in deze lezing hoop te laten zien, is dat ook de mythes over het ontzet niet 'zomaar' zijn ontstaan. De manier waarop men zich in de Gouden Eeuw het Leidse oorlogsverleden herinnerde, was niet toevallig. Die herinneringen dienden steeds wisselende politieke en sociale, publieke en persoonlijke doelen. Ons beeld van het beleg, zo zal ik betogen, is vooral het product van een herinneringsproces dat zich voltrok in de eerste eeuw na het ontzet.

HERDENKEN

Dat er zich in Leiden tussen 1572 en 1574 iets memorabels had afgespeeld, daar waren tijdgenoten het al meteen over eens. In het eerste gedrukte verslag van het beleg en ontzet van Leiden werd op de herdenking van het oorlogsverleden vooruitgelopen. 'De prins van Oranje kwam de volgende dag direct naar Leiden en dankte de burgers ten zeerste omdat zij zich, ondanks het feit dat ze geen soldaten hadden, zo dapper hadden opgesteld tijdens het beleg. Hij voorspelde dat hun kindskinderen dit nog zouden gedenken.'¹²

Willem van Oranjes voorspellingen kwamen niet altijd uit, maar ditmaal gebeurde het zoals de prins had gezegd. Wie aan het begin van de zeventiende eeuw in Leiden woonde, kon dan ook niet om het recente oorlogsverleden heen. Onmiddellijk na het tweede beleg en ontzet van de stad, in 1574, had zich in Leiden een zeer levendige herinneringscultuur ontwikkeld. Dat was al meteen begonnen met het werk van Jan Fruytiers, die aan het eind van het jaar een dramatisch verslag van het ontzet had gepubliceerd.¹³ In 1577 werd een bewerking van die tekst herdrukt.¹⁴ Al in 1574 was ook besloten om de dag van het ontzet, 3 oktober, jaarlijks te herdenken met

een dankdag en speciale preken. In 1576 was er een schuttersparade en werden er spiegelgevechten gehouden, en vanaf 1577 kwam er ook een vrijmarkt, die werd omlijst door toneelvoorstellingen.¹⁵

Maar de herdenking kreeg ook gestalte in meer tastbare vormen. In de gevel van het stadhuis was al in 1577 een prominente gedenksteen aangebracht, die in 1597 opnieuw werd ingemetseld in de gevel van het nieuwe stadhuis. Op de Jeroensbrug over de Vliet kwam een inscriptie die het ontzet memoreerde. In 1587 bestelde het stadsbestuur een enorm wandtapijt dat het ontzet van de stad tot onderwerp had; in 1612 gevolgd door een schilderij waarin het ontzet werd vergeleken met de verlossing van de joden uit de handen van Farao. Ook niet-Leidenaren werden bij de herdenking betrokken. In 1578 riep Leiden rederijkers uit de andere Nederlandse steden al op om deel te nemen aan de feestelijkheden en het Leids ontzet te gedenken.¹⁶ Bij wijze van vriendschapsgebaar, en als vorm van stadspromotie, schonk Leiden in 1601 de Sint Janskerk in Gouda een prachtig glasraam waarop het beleg werd vergeleken met het Bijbelse beleg door de Syriërs van Samaria, toen nog de belangrijkste stad van het volk Israël.¹⁷

De boodschap van de stedelijke herinneringscultuur van Leiden was uiterst consistent en honger speelde daarin een centrale rol [afbeelding 1]. De inscriptie die in 1577 op het stadhuis werd aangebracht ging, net als die op de Jeroensbrug, over de honger die de Leidse bevolking had geleden, en ook een tekstbord in de burgemeesterskamer herinnerde daaraan:

Godt heeft Leyden ontset
 Ende gespijst met broot
 En dat door water met
 Godt heeft Leyden ontset
 Als wy waren in hongersnoot
 Godt heeft Leyden ontset
 Ende gespijst met brood.¹⁸

De rederijkers die in 1578 werden uitgenodigd om het ontzet te komen bezingen, werden er door stadssecretaris Jan van Hout aan herinnerd dat God de 'trotse pracht' van de Spanjaarden verslagen had, en 'den hongersnoot' had gekeerd tot een 'menichte van eten'.¹⁹ Ook het Goudse glasraam verwees naar honger: de inwoners van Samaria hadden ezelskoppen moeten



1 Gedenksteen op de gevel van het Leidse stadhuis, met de tekst van stadssecretaris Jan van Hout (foto auteur).

eten en waren, net als die van Leiden, slechts door een wonder aan de hongerdood ontsnapt.²⁰

De honger had ook zijn eigen helden gecreëerd. De grootste held van het Leidse ontzet, burgemeester Van der Werf, had de hongerende Leidenaren naar verluidt zijn eigen lichaam te eten aangeboden — zolang ze zich maar niet aan de Spanjaarden zouden overgeven. Willem Cornelisz Speelman, die de postduiven leverde waarmee het contact tussen de belegerde stad en de Prins van Oranje werd onderhouden, werd in 1578 beloond met het recht om de naam Van Duivenbode te voeren en een familiewapen te dragen, omdat hij de duiven uit de ‘hongerige buycken’ van zijn ‘hoogbejaerde moeder en broederen’ had gespaard.²¹ De dappere duiven zelf werden negen jaar later ‘opgeblasen’ en met hooi gevuld, en kregen een ereplaatsje in het stadhuis.²²

Thera Wijsenbeek heeft overtuigend aangetoond dat de Leidenaren tijdens het beleg weliswaar bij duizenden stierven, maar dat dit in de meeste gevallen niet van honger zal zijn geweest. Tot de laatste dagen van het beleg was er nog volop paardenvlees, dat, hoewel kennelijk allesbehalve smakelijk, de Leidenaren toch voor de hongerdood zou hebben moeten behoeden. Het hoge dodental was, zo zegt zij, waarschijnlijk te wijten aan een heel andere oorzaak: een pestepidemie.²³ Toch kwam de pest in de herinnering

nauwelijks voor. Waarom ging alleen de honger zo'n centrale rol spelen in het verhaal dat Leiden over het beleg vertelde? Daar zijn drie goede redenen voor te bedenken. In de eerste plaats werd de pest over het algemeen beschouwd als een 'gesel Gods' — een straf van God voor de zondaren onder Zijn volk.²⁴ Dat maakte het meteen al onaantrekkelijk om de herinneringscultuur van het beleg rond de pest te centreren. Honger daarentegen had de Leidenaren, en vooral ook hun stadsbestuurders, de kans geboden te laten zien wat ze waard waren. Hoewel er tijdens het beleg hevige ruzies waren geweest tussen de magistraten, beklemtoonde men nu dat de Leidse stadsbestuurders zich voorbeeldige leiders hadden betoond, en het hongerige volk steeds weer hadden weten te motiveren.²⁵ Bovendien kon de honger worden gepaard aan het verhaal over de 'wonderbaarlijke spijziging' van de hongerige Leidenaren door het geuzenleger van Oranje.²⁶ Al was er op de dag van het ontzet ook kaas uitgedeeld, het waren het wittebrood en de haring die op den duur het meest tot de verbeelding spraken [afbeelding 2]. Tijdgenoten associeerden die met Christus' vermenigvuldiging van broden en vissen aan het Meer van Galilea, en legden ook een relatie tussen het brood en de manna die God had gezonden om de joden te voeden op hun tocht door de woestijn.²⁷

Maar het hongerverhaal was bovenal ook een manier om aspecten van het verleden te vergeten. Leidens keuze voor de Opstand had een flinke aanslag betekend op de stedelijke eenheid. Lang niet iedereen was de zaak van Oranje toegedaan, en de Opstand had bovendien meteen zijn eigen slachtoffers gemaakt. De kerken en kloosters waren door de protestanten genaast en de katholieke eredienst was verboden. Veel katholieke priesters vreesden voor hun leven; na de gruwelijke marteling en openbare executie van hun collega Cornelis Musius in december 1572 was dat geen wonder. Ook sommige nonnen werden op straat publiekelijk gehoond en vernederd.²⁸ Een aantal katholieke stadsbestuurders vond het onacceptabel om het gezag van de Habsburgse landsheer, koning Filips II, te tarten. Zij en veel andere Leidse 'glippers' ontvluchtten de stad, en hun bezittingen werden verbeurd verklaard.²⁹ Toch werd het beleg in de herinnering niet in de eerste plaats voorgesteld als een krachtmeting tussen Leidse katholieken en protestanten. Gereformeerde tijdgenoten als Jan Fruytiers gaven natuurlijk wel een uitgesproken religieuze interpretatie aan het beleg en zagen het ontzet als een 'sonderling mirakel en wonderwerck des Heeren'.³⁰ Op de illustratie bij



2 Haring en wittebrood. Detail van Willem de Haen, *De intocht van de watergeuzen door de Vliet te Leiden op 3 oktober 1574 (1614)* (Regionaal Archief Leiden, foto auteur).



3 Illustratie bij gedicht van Cornelis Meesz van Hout op het ontzet (1578). Regionaal Archief Leiden, Bibliotheek Hs. 2006, omslag 15. Spaanse zwijnen worden verjaagd uit de Hollandse tuin. Een pauselijke tiara, een miskelk, hostie, rozenkrans en andere katholieken symbolen worden vertrapt (Universiteitsbibliotheek Leiden, foto auteur).

een gedicht dat de vader van Jan van Hout produceerde voor de rederijkerswedstrijd in 1578 werden allerlei katholieke symbolen vertrapt en lag er een hostie in de modder [afbeelding 3].³¹ Ook via symbolische handelingen werd de katholieken hun plaats gewezen. Zo was het geen toeval dat voor de gedenksteen op het stadhuis gebruik was gemaakt van een altaarsteen die uit de Pieterskerk was weggebroken — altaren waren in gereformeerde kerken niet alleen overbodig, maar werden ook gezien als een symbool van ‘afgoderij’.³²

Maar opvallender is toch dat het in de Leidse herdenkingscultuur werd vermeden om veel te spreken over de tegenstellingen tussen lokale katholieken en protestanten. En juist het Leidse hongerverhaal kon helpen om deze verdeeldheid naar de achtergrond te laten verdwijnen. Alle inwoners van de stad, zo werd benadrukt, waren door voedselgebrek getroffen — iedereen, hoog en laag, katholiek en protestant, had wel honger geleden tijdens het beleg. Ook katholieken vereenzelvigden zich al spoedig met dit

verhaal. De jonge schilder Otto van Veen, die waarschijnlijk al spoedig na het beleg een scène schilderde waarop de spijziging van de Leidenaren was afgebeeld, was de zoon van een van de katholieke Leidse prominenten die de stad waren ontvlucht. Zijn broer Pieter deed in 1615 een kopie van dit schilderij cadeau aan de stad.³³ Ook deze verliezers van de Opstand deelden in de herinnering aan de honger. Het collectieve hongerverhaal kon kennelijk fungeren als een vorm van hereniging, en vervulde zo een zinnige politieke en sociale functie in de Leidse stadscultuur.

HERINNEREN

Het hongerverhaal was natuurlijk ook succesvol omdat de Leidse burgerij zich er zo goed in kon herkennen. Juist op diegenen die normaliter nooit honger leden, hadden de maanden van grote voedselschaarste een diepe indruk gemaakt. Die herinnering zette zich vast in familierituelen. In sommige Leidse families werd jaarlijks op de dag van het ontzet gezamenlijk gegeten. Dat was bijvoorbeeld het gebruik bij de familie Schaeck, die ook de hutspotketel koesterde die Gijsbert Cornelisz Schaeck na het ontzet had aangetroffen in de verlaten Spaanse schansen.³⁴ Predikant Paschier de Fijne schreef in 1630 een verslag van een fictieve 3 oktober-maaltijd, waarin hij beweerde dat nogal wat Leidenaren juist op de dag van het ontzet hun kinderen en kleinkinderen te eten vroegen. De families volgden daarbij misschien een Bijbels voorbeeld, want ook joden herdenken ieder jaar hun verlossing uit Egypte met een maaltijd.³⁵ Dat eten in de herinnering een centrale rol speelde, blijkt echter ook uit andere gebaren. Een Leidenaar die als dertienjarige het beleg had meegemaakt, liet zestig jaar later geld na om ieder jaar aan de vooravond van het ontzet dertien broden te laten uitdelen aan arme inwoners van het Stevenshof.³⁶ De herinneringen van deze individuele Leidenaren vormden zo enerzijds het sociale fundament voor de publieke herinnering, maar werden anderzijds op hun beurt beïnvloed door de herinneringen die in het openbare leven werden uitgedragen.

Dat creëerde ook mogelijkheden om het verleden effectief te herschrijven. Het hongerverhaal bood burgemeester Van der Werf bijvoorbeeld de kans om zich te rehabiliteren. Van der Werfs rol tijdens het beleg van Leiden was feitelijk wat minder heroïsch geweest dan hij en zijn familie zich graag herinnerden.³⁷ Natuurlijk had de burgemeester wel degelijk grote verdiensten. Hij was een trouw aanhanger van Willem van Oranje en had bovendien

al veel voor de goede zaak overgehad. Vanwege zijn protestantse sympathieën stond hij op de arrestatielijst van de hertog van Alva en was hij de Nederlanden in 1567 ontvlucht. Vanuit de Duitse steden Emden en Wezel had hij zich onvermoeibaar ingezet om fondsen te werven voor de Opstand. Toen Leiden in 1572 de kant van de prins koos, was zijn trouw beloond met het burgemeesterschap van Leiden. Maar door de confrontatie met de ontberingen van het beleg en de toenemende wanhoop en paniek over de voedseltekorten was Van der Werf in de laatste weken van het beleg toch aan overgave van de stad gaan denken. Haviken in het stadsbestuur als stadssecretaris Jan van Hout en commandant Janus Dousa hadden hem daar slechts met moeite van weten te weerhouden. In zijn brieven aan Oranje had Dousa al tijdens het beleg geklaagd dat Van der Werf en andere magistraten wankelmoedig waren, en na het ontzet werd Van der Werf als burgemeester ontslagen. Hij bleef echter lid van de vroedschap en keerde na twee jaar terug als burgemeester. Hoewel hij in de eerste editie van zijn verslag niet van Van der Werf had gerept, bleek Jan Fruytiers in 1577 bereid om in de herziene druk een positief beeld van het oorlogsverleden van de burgemeester op te nemen. Fruytiers was tijdens het beleg niet zelf in de stad geweest, maar had zich door ooggetuigen laten informeren. Kennelijk liet hij zich nu ook het een en ander influisteren door burgemeester Van der Werf, want in de herziene druk werd voor het eerst verteld over diens heroïsche aanbod aan de hongerige Leidenaren:

syт ghy dan met mijn doot geholpen, neemt myн lichaem, snydet dat ontstucken [aan stukken] ende deylt daarvan soo vele als strecken mach.³⁸

Dat verhaal sloot naadloos aan bij de Leidse herinneringspolitiek, en de naam van de burgemeester werd ermee gezuiverd. Van der Werf werd de belichaming van de verheffende rol die de overheid had gespeeld in het motiveren van de burgerij — in de zeventiende eeuw kwam hij steeds vaker en prominenter voor in de toneelstukken, gedichten en geschiedverhalen die er over het beleg werden gepubliceerd.³⁹ Hij had er trouwens zelf ook alles aan gedaan om zijn eerherstel kracht bij te zetten; hij legde zelf een uitvoerig dossier aan waarin hij zijn verdiensten voor de prins documenteerde.⁴⁰ Janus Dousa had deze geschiedvervalsing met lede ogen aangezien. In

de Latijnse gedichten waarin hij zelf in 1575 terugblikte op het beleg, had hij nog eens beklemtoond dat Van der Werf had gewankeld, maar hij slaagde er kennelijk niet in om zijn eigen versie van de gebeurtenissen effectief uit te dragen. Niet alleen waren Latijnse gedichten misschien niet zo geschikt om een groter publiek te bereiken, de inhoud van zijn boodschap was ook weinig gewenst.⁴¹

Terwijl de honger zich vastzette in het Leidse collectieve geheugen veranderde het aanzien van de stad. Al rond 1600 was de bevolking van Leiden verdubbeld door de immigratie van duizenden Vlamingen en Brabanders die na 1585 huis en haard hadden moeten verlaten omdat ze niet bereid waren hun geloofsovertuiging op te geven in ruil voor amnestie door de Spaanse koning.⁴² Van het Leids beleg en ontzet wisten deze nieuwkomers natuurlijk weinig af. Maar deze zuiderlingen hadden zelf ook veel meegemaakt — muitende soldaten, belegeringen, straatgeweld, honger en pest hadden ook in Vlaanderen en Brabant hun tol geëist. Sommige van deze nieuwkomers konden zich dan ook goed herkennen in de Leidse herinneringscultuur: ze hadden tenslotte onder dezelfde vijand geleden. Ze konden zich bovendien verplaatsen in de godsdienstige duidingen van het conflict die in gereformeerde kringen opgeld deden. De Leuvense balling Jacob Duym, die in Leiden zijn toevlucht had gevonden, publiceerde in 1606 een *Ghedenck-boeck*. In deze serie toneelstukken vergeleek hij de verlossing en voorspoed van Leiden met de val, in 1585, van het zondige Antwerpen, waaruit gereformeerde rechtvaardigen als hijzelf hadden moeten vertrekken.⁴³ Ook Jacobus Zevecote, een voormalig priester uit Gent die pas na zijn bekeering tot het gereformeerde geloof in Leiden was komen wonen, identificeerde zich meteen met de Leidse Opstandsgeschiedenis, en publiceerde als bewijs van zijn geslaagde inburgering in 1626 een treurspel over het beleg.⁴⁴

Toch waren het natuurlijk vooral de oude Leidse families die de herinneringen aan het beleg levendig hielden. Laat in de zeventiende eeuw haalden de achterkleinkinderen van de overlevenden nog herinneringen op aan het beleg — zoals het verhaal van de groenteman wiens paardje maar ternauwernood aan de slacht ontsnapt was, en dat van de Zoeterwoudse timmerman die met zijn kinderen liever onderdook dan mee te bouwen aan de Spaanse schansen.⁴⁵ Het waren ook de Leidenaren die het meeste munt konden slaan uit hun oorlogsverleden. Barend Cornelisz van Keulen, die als vrijbouter had gediend, kreeg bijvoorbeeld het recht om als schipper op

Utrecht te varen.⁴⁶ Door zichzelf te verbinden met de verdiensten van hun voorouders konden families als de Van der Werfs en de Van Duivenbodes hun lokale prestige bevestigen. De kinderen Van der Werf beriepen zich op de prestaties van papa om zelf betere posten te krijgen — zijn zoon Adriaen bracht die bijvoorbeeld naar voren bij zijn sollicitatie naar een overheidsambt.⁴⁷ Ook na de dood van de burgemeester in 1604 deden zijn nakomelingen er alles aan om zijn reputatie, en dus ook die van henzelf, te versterken. In 1643 bestelden zijn dochter Clara en haar man een groot schilderstuk waarop Van der Werfs rol was verbeeld, en nog in 1661 lieten zijn kleinzoons in de Hooglandse Kerk een marmeren memorietafel maken voor hun grootvader.⁴⁸ Willem van Duivenbode had een gevelsteen met zijn gloednieuwe familiewapen laten in metselen op Rapenburg 94, en bewaarde een schilderijtje van de duiven. Ook zijn nakomelingen zorgden ervoor dat ze hun stadgenoten herinnerden aan de prestaties van hun voorvader. Op het rouwbord dat ze in 1616 voor hem lieten ophangen in de Pieterskerk werd het belang van zijn duiven opnieuw gememoreerd. De familie van Duivenbode bleef zozeer bekend dat de Leidse patriotten die aan het einde van de achttiende eeuw de kerken zuiverden van alle verwijzingen naar adeldom en regentenprivileges, dit rouwbord als enige lieten hangen.⁴⁹

VERGETEN

Natuurlijk waren niet alle oorlogsreputaties even fraai; veel mensen hadden van alles gedaan dat ze bij nader inzien maar liever vergaten. Een mooi voorbeeld vinden we in Magdalena Moons, een Haagse die veel familie in Leiden had.⁵⁰ Moons was kort na het ontzet getrouwd met Francisco Valdés, de commandant van de Spaanse troepen die Leiden belegerden. Valdés stierf rond 1581, en Magdalena hertrouwde in 1597 met een Nederlandse man. De herinnering aan haar huwelijk met Valdés wilde ze kennelijk liever vergeten. Rond 1610, zo ontdekte historica Els Kloek in 2007, liet Moons of iemand uit haar omgeving de zinsnede ‘weduwe van F[ra]nc[e]sco de Baldees’ uit een kopie van haar huwelijkse voorwaarden schrappen.⁵¹

Maar dat bleek niet voldoende om Moons’ oorlogsverleden uit te wissen. In 1632 verscheen een nieuwe geschiedenis van de Opstand van de Italiaanse historicus Famiano Strada. Strada vertelde een opmerkelijk verhaal over het ontzet van Leiden. De Haagse geliefde van de Spaanse commandant Valdés zou hem hebben overgehaald zijn aanval op Leiden nog wat



4 'Cornelis Visscher, Magdalena Moons (1649). Deze prent verscheen in een reeks van vier prenten met hoofdfiguren uit het beleg, en was geïnspireerd op een portret in het bezit van Jan Moons. Het is de eerste poging om Moons publiekelijk als heldin van het ontzet te presenteren (Rijksdienst Kunsthistorische Documentatie).

langer uit te stellen, en zo het ontzet mogelijk hebben gemaakt.⁵² Het verhaal werd ook in Leiden opgemerkt. In 1641 nam Jan Jansz Orlers het op in de tweede druk van zijn stadsgeschiedenis. In de jaarlijkse herdenkingspreken op 3 oktober werd ernaar verwezen, en in 1646 werd in Reinier Bontius' toneelstuk over het beleg een korte scène opgenomen over deze vrouwsper-

soon.⁵³ Men wist toen nog steeds niet zeker wie Valdés' geliefde was geweest. In het stuk werd de betrokken vrouw 'Amalia' genoemd. Ten slotte kwam uit de lokale herinnering toch de juiste naam bovendien: dit kon alleen maar Magdalena Moons geweest zijn [afbeelding 4].

Magdalena zelf was al in 1613 gestorven, maar voor haar familie betekende dit niet onverdeeld goed nieuws. Tot ontzetting van haar Leidse achterneef Jan werd in het toneelstuk namelijk aangenomen dat Moons niet met Valdés getrouwd was, maar dat ze zijn 'boel' of 'bijzit' was geweest. Dat maakte nogal wat verschil. Als boel zou Moons thuishoren in de categorie van de 'Spaanse hoeren', die in de nog steeds veelgelezen geuzenliederen steevast werden bespot en geminacht.⁵⁴ Bovendien suggereerde zo'n positie als vriendin van een Spaanse officier dat Moons van lage sociale komaf zou zijn geweest. Dat lag allemaal anders als zij getrouwd zou zijn geweest met Valdés. Als getrouwde vrouw kon ze worden vergeleken met een Bijbelse figuur als de kuise weduwe Judith. Bovendien zou een huwelijk met Valdés, zelf van goede familie, meteen het bewijs vormen dat de familie Moons al een eeuw lang een goede sociale positie bekleedde. Reden genoeg dus voor achterneef Jan Moons om in 1659 in de pen te klimmen en een en ander zeer uitvoerig recht te zetten. *En passant* maakte hij van de gelegenheid gebruik om uit de familieoverlevering te bevestigen dat zijn oudtante inderdaad een cruciale invloed op haar man zou hebben gehad en dus een grote bijdrage had geleverd aan de redding van de stad. Bontius reageerde door in de volgende editie van zijn stuk de naam van Amalia te vervangen door die van 'juffrouw M.M.' en duidelijk te maken dat zij inderdaad met Valdés getrouwd was geweest. De naam van de familie Moons was op die manier niet alleen gered, maar kreeg zelfs nog extra cachet. In de achttiende eeuw werd Magdalena Moons zeer bekend als heldin van het Leids ontzet.⁵⁵

DE DOOD VAN DE VRIJHEID

Maar oorlogsherinneringen dienden niet alleen ter vergroting van het eigen prestige; ook de publieke betekenis van het Leidse oorlogsverleden was aan verandering onderhevig en werd steeds geactualiseerd. In 1620 werd Ysbrant Dircxsz Visscher begraven. Met de kist van deze oud-vroedschap en oud-strijder werd ook een vaandel meegevoerd, dat hij had gedragen toen hij in 1573 samen met andere Leidenaren had geprobeerd om Haarlem te helpen ontzetten. Dit was niet zomaar een sentimenteel gebaar.

Vissschers laatste wens was namelijk geweest dat de vaandelstok in de kerk zou worden gebroken en het doek zou worden verscheurd, om zo met hem mee het graf in te gaan, 'tot een teecken dat de oude vryheyt nu wech was'.⁵⁶ Zijn wens werd echter niet ingewilligd; de Leidse stadsbestuurders verbooden dat en lieten het vaandel bij het sterfhuis terug bezorgen.

Wat was hier aan de hand? In 1610 was er binnen de gereformeerde kerk een heftig theologisch conflict uitgebroken, dat zich al spoedig had uitgebreid tot een politieke crisis die het land aan de rand van een burgeroorlog had gebracht. Aan die crisis kwam pas een einde toen prins Maurits in 1618 een staatsgreep pleegde en landsadvocaat Oldenbarnevelt en zijn volgelingen afzette. Oldenbarnevelt werd van verraad beschuldigd en ter dood gebracht. Nu kon ook de patstelling in de kerk worden doorbroken. De zogenaamde contraremonstranten, die door Maurits werden gesteund, slaagden er op de synode van Dordrecht in 1618–1619 in om de ideeën van hun tegenstanders, de remonstranten, te laten veroordelen. De remonstrantse predikanten die niet hadden willen beloven om op te houden met preken werden verbannen, en remonstrantse bijeenkomsten werden strikt verboden. Remonstrantse stadsbestuurders werden gewipt, remonstrantse hoogleraren ontslagen, en pogingen van remonstranten om bij elkaar te komen werden hard afgestraft. Vanwege hun associatie met Oldenbarnevelt werden de remonstranten niet alleen als een religieuze, maar ook als een politieke bedreiging gezien. Vooral in Leiden, waar de remonstranten veel aanhang hadden, leidde dat tot een gespannen situatie.⁵⁷

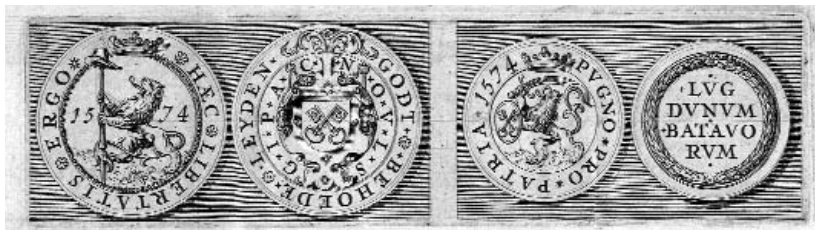
Oud-strijder Ysbrand Visscher was een van die Leidse remonstranten, en dat maakt zijn laatste wens begrijpelijk. Met het symbolisch verscheuren van zijn vaandel had hij willen laten zien dat voor hem de 'oude vryheyt wech' was. Hij was niet de enige die er zo over dacht. Gedurende de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw hadden de Leidse remonstranten het politiek uiterst moeilijk. En net als Visscher klampten zij zich vast aan hun oorlogsverleden als bewijs van hun goede trouw en patriottisme. Zo werd het in kringen van Leidse remonstranten gebruikelijk om hun benarde positie te presenteren als een flagrante schending van de 'vrijheid' waarvoor tijdens het beleg was gevochten — ze definieerden die als vrijheid van gewetensdwang.⁵⁸ Het was ongetwijfeld om die reden dat de remonstranten juist ook op 3 oktober alternatieve bijeenkomsten probeerden te beleggen in de stad, in plaats van de gereformeerde dankdienst die op die dag werd

gehouden. Voor de Leidse contraremonstrantse overheid was dat een regelrechte provocatie. Juist omdat 3 oktober zo nauw was verbonden met de Leidse identiteit en de reputatie van de Leidse stadsbestuurders was de overheid erop gebeten om deze alternatieve 3 oktober-viering te bestraffen. De felle stadsschout Willem de Bont arresteerde in 1630 de twee huiseigenaren die hun huizen voor dergelijke vergaderingen beschikbaar hadden gesteld.

Het incident werd voor de remonstrantse predikant Paschier de Fijne in 1630 aanleiding om een anoniem pamflet te schrijven waarin hij een remonstrantse overlevende van het beleg, 82 jaar oud, liet terugkijken op zijn oorlogservaringen. Pagina's lang haalde hij herinneringen op aan de gruwelijke honger die hij had geleden en de offers die hij tijdens het beleg had gebracht. Net als Visscher beriep deze bejaarde Leidenaar zich op het Opstandsverleden om te laten zien hoe onrechtvaardig de remonstranten werden behandeld. Zijns inziens was het Leidse regime van zijn tijd erger dan dat van de Spanjaarden; vreselijker nog, verzuchtte de oude man, het onrecht werd hem aangedaan door de mensen met wie hij nog samen het beleg had meegemaakt.⁵⁹

Al aan het einde van de zestiende eeuw had er in de stad een discussie gewoed over de vraag of er in Leiden, en in de Leidse publieke kerk, ruimte moest zijn voor anderen dan orthodoxe calvinisten.⁶⁰ Voor veel gereformeerden, waaronder ook een groeiend aantal zuidelijke migranten, was het essentieel dat de kerk 'zuiver' zou blijven van onorthodoxe ideeën en van overheidsinmenging. Het stadsbestuur voelde er echter weinig voor om de gereformeerden helemaal de vrije hand te geven, vooral in de uitoefening van de kerkelijke tucht over de gelovigen. Wat de bestuurders betrof moest de publieke kerk in Leiden natuurlijk wel protestant zijn, maar tegelijkertijd toch de ruimte bieden aan een verscheidenheid aan opvattingen en zich bovendien schikken naar de wensen van de overheid.⁶¹ Dit verklaart ook waarom ze in hun herinneringspolitiek zoveel nadruk legden op de sturende rol van de overheid tijdens het beleg, en gereformeerd triomfalisme nooit de overhand gaven.

In de gepeperde pamflettenstrijd die de gereformeerden en hun tegenstanders voerden over de relatie tussen kerk en overheid in Leiden werd teruggegrepen op een episode uit het beleg die later heel beroemd zou worden. We vinden de eerste vermelding ervan in een anti-gereformeerd pam-



5 Afbeeldingen van het noodgeld met het onderschrift 'Dusdanige penningen zijn te Leyden gemunt, gedurende het beleg, tot onweerspreeckelijck bewijs, datmen voor Vaderland, en Vryheyd gevochten heeft, en niet om de Gommaristen [contraremonstranten] beuls [beulen] te maecken, over het geweeten van andren Christenen' bij [Joost van den Vondel], *Libertatis ergo* (1630) (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

flet uit 1597. Als de kerk zo dol was op tucht, zo zegt de auteur terloops, waarom had die dan niet ingegrepen toen de Leidse predikanten tijdens het beleg het stadsbestuur hadden beledigd omdat het als tekst voor het papieren noodgeld had gekozen voor het motto *libertatis ergo* — vanwege de vrijheid.⁶² Kennelijk school er enige waarheid in het verhaal, want een gereformeerde auteur reageerde nogal defensief op de beschuldiging. Tijdens het beleg was er inderdaad één keer door een predikant gezegd dat de strijd niet alleen om de 'uiterlijke' vrijheid maar óók om de religie en vrijheid van geweten ging. Omdat hij zo onverstandig was om mensen die niet verder keken dan de uiterlijke vrijheid met varkens te vergelijken, werd hij door het stadsbestuur op het matje geroepen. Hij bood zijn verontschuldiging aan, en daarmee was de kous af geweest.⁶³ Maar in 1611 werd het verhaal toch nog eens opgerakeld, ditmaal door de voormalige Leidse predikant Caspar Coolhaes. Deze meldde dat de predikanten liever hadden gehad dat er *religionis ergo* — vanwege de (gereformeerde) religie — op het geld had gestaan. Het stadsbestuur had echter bewust gekozen voor het motto *libertatis ergo*, aldus Coolhaes, omdat men zich realiseerde dat de meeste Leidenaren helemaal niet gereformeerd waren. Zij vochten in 1573 en 1574 voor het vaderland, niet voor de gereformeerde kerk.⁶⁴

Tot zover was het schandaaltje rond het noodgeld niet meer dan een lokale kwestie, maar dat veranderde door de controverse rond de Leidse remonstranten. Na het 3 oktober-incident in 1630 schreef de Amsterdamse

dichter Joost van den Vondel, zelf geen remonstrant maar wel bang voor domineestirannie, een vlammend gedicht over de situatie in Leiden onder de titel *Haec libertatis ergo. Papieren geld geoffert op het altaer van de Hollandsche Vrijheyd* [afbeelding 5]. Vondel herinnerde de stad eraan dat zij ooit voor die vrijheid had gehongerd, geleden en gevochten. Burgemeester Van der Werf zou gruwen als hij kon zien hoe een van zijn remonstrantse nazaten, Frans Pietersz Duist van der Werf, nu door de overheid werd behandeld.

Indien ghe nu uw bloet geschopt saeght van het kussen
 Vervloeckt, vervolght, en van verradery beticht
 En op ons vry altaer, de tyranny gesticht
 Ghy soud'uwe ooghen nocht uwe ooren nau gelooven
 Wat wterlijck geweld niet winnen kon, op 't land,
 Word, onder decksel van een 'suyver' predikant
 Behendigh ingevoert, met ongestyuumigh woelen.⁶⁵

Het gedicht stelde twee belangrijke punten aan de orde. In de eerste plaats associeerde Vondel Van der Werfs heldenrol nu met de remonstrantse zaak. Hoewel Van der Werf altijd een held voor alle gezindten zou blijven, zouden juist remonstranten en vrijzinnig protestanten zich in de achttiende en negentiende eeuw nog enorm inspannen om de heldenrol van de burgemeester te gedenken en verder uit te bouwen. Veel aandacht kwam er ook voor diens eigen familiegeschiedenis. Van der Werfs doopsgezinde vader, zo meende men nu, zou zelf slachtoffer zijn geweest van gewetensdwang en vanwege zijn geloof terechtgesteld.⁶⁶ Maar daar bleef het niet bij. Vondel vond ook dat de situatie in Leiden een waarschuwing moest zijn voor andere steden. De lezing van het Leidse beleg die Vondel en de remonstranten aanhingen, als een strijd voor de vrijheid en tégen elke vorm van gewetensdwang, kreeg nu een nieuwe, landelijke betekenis. Men kon in de Republiek andersdenkenden niet vervolgen, zo zeiden ze, omdat dit in tegenspraak was met alles waarvoor men in de Opstand had gestreden. Dit was een fundamentele kwestie, die zich in Leiden als eerste had gemanifesteerd.

Om dat nog beter uit de verf te laten komen, werd het verhaal over het noodgeld verder verfraaid. In 1671 publiceerde de remonstrantse historicus Geraard Brandt zijn *Historie der Reformatie*. Daarin vertelde hij het verhaal opnieuw en legde nog eens zorgvuldig uit hoe het moest worden geduid.⁶⁷

Volgens de predikanten had er *religionis ergo* op het geld moeten staan:

als of de vrijheid van de religie niet mede onder het woordt vrijheid waer begreepen, en als of ook niet andere uit haet van de inquisitie en de Spaense regeeringe, zich trouwelick voor het vaderlandt hadden gequeeten, niet zijnde nochtans van de gereformeerde religie.

Bij het aanhoren van zo'n preek zou stadssecretaris Jan van Hout zich ten slotte zo geërgerd hebben dat hij, 'sittende nevens de burgemeester van der Werff een geladen pistool uit den sak trok, seggende tot zijn bijsitter: Wil ik hem er afflichten?; 't geen de burgemeester wijselijk afriedde en stuitte'.⁶⁸

In de eeuw die er sinds het beleg was verstreken, was het verhaal over de onbezonnen predikant zo uitgegroeid tot een historische episode die een fundamentele vraag over de verhouding tussen kerk en staat moest illustreren. Dankzij Brandt zou de ruzie over de tekst op het noodgeld onder historici spreekwoordelijk worden voor de meningsverschillen die er van meet af aan woedden over de inzet van de Opstand.

DE HERINNERING BLIJFT

Willem van Oranje had gelijk toen hij zei dat de Leidenaren zich het beleg nog lang zouden herinneren. Oude en steeds nieuwe Leidenaren herdenken nu al bijna vierenhalf eeuw hoe vijftienduizend stadsbewoners zich staande hielden in een gruwelijke oorlogssituatie. De herinnering had misschien niet zo lang stand gehouden als die zich niet van meet af aan op de honger had geconcentreerd. Iedereen kon en kan zich in honger herkennen. Niet voor niets zijn de hongerwinter, tulpenbollen en hongertochten nog steeds een weerkerend thema in onze eigen familieherinneringen aan de Duitse bezetting. Maar zoals we hebben gezien was de focus op het hongerverhaal in eerste instantie ook het gevolg van een politieke keuze. Juist omdat iedereen ermee te maken had gehad, bood het herdenken van de gedeelde hongerervaring een kans om de verdeelde burgerij te herenigen. Ook kon ermee worden beklemtoond dat de Leidse stadsbestuurders voorbeeldig leiding hadden weten te geven aan het hongerende volk, en dat hun gezag daarom diende te worden gerespecteerd.

Maar na 1618 kregen herinneringen aan het beleg ook een nieuwe politieke lading. De remonstranten gebruikten hun oorlogsverleden om te bear-

gumenteren hoe onrechtvaardig het was dat zij werden vervolgd. Daarmee kreeg het Leidse oorlogsverleden een ideologische betekenis die de Leidse context oversteeg. Juist tijdens het beleg van Leiden, zo meende men in de late zeventiende eeuw, zou zich een fundamentele vraag hebben gemanifesteerd. Waar was al dat lijden goed voor geweest? Was dat alleen voor het gereformeerde geloof, of voor een breder principe: de afkeer van gewetensdwang? Was de Opstand waaruit Nederland was geboren een strijd voor een protestantse of voor een tolerante samenleving?

De meesten van ons zullen zich nu, in de eenentwintigste eeuw, meer in Brandts laatzeventiende-eeuwse lezing van het beleg herkennen dan in die van Jan Fruytiers. Het kan geen kwaad ons te realiseren dat tijdgenoten in 1574 andere dingen zagen dan wij. Maar het heeft weinig zin om de mytevorming te veroordelen. Het is interessanter om te proberen te begrijpen *waarom* de herinneringen aan het beleg zijn veranderd. Dat kan ons niet alleen iets leren over de Leidse samenleving in de zeventiende eeuw, het helpt ons ook te accepteren dat de betekenis van het beleg en ontzet voor Leiden zullen blijven veranderen. En dat is maar goed ook. Ook al koesteren we de mooie verhalen en de mythes over het ontzet, de vitaliteit van de 3 oktober-viering is gelegen in het verband met onze eigen tijd. Zoals de psycholoog Douwe Draaisma zegt: 'Elke herinnering sluit een contact tussen twee polen in de tijd. *Wat* je je herinnert kan gisteren of een halve eeuw geleden gebeurd zijn, *dat* je je die gebeurtenis herinnert speelt zich af in het heden. Je iets herinneren doe je *nu*.'⁶⁹

NOTEN

- * Ik dank Raymond Fagel en Marika Koblusek voor hun commentaar op eerdere versies van deze lezing. Delen van deze lezing zijn ontleend aan mijn inaugurele rede, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw*, die later in 2008 in druk zal verschijnen.
1. *De oude verhalen over het beleg en ontzet van Leiden*, ed. R. Fruin, J.E.H. Hooft van Iddekinge en W.J.C. Rammelman Elsevier (Den Haag 1874); Johan Koppenol, *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002), pp. 31–33; Jori Zijlmans, ‘Pieter Adriaensz van der Werf. Held van Leiden’ in *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff*, ed. Joris van Eijnatten, Fred van Lieburg en Hans de Waardt (Amsterdam 2007), pp. 130–143.
 2. H.J. de Graaf, ‘De Leidsche hutspot’, *Leids jaarboekje* 21 (1927–1928), pp. 65–75; *Leiden, eeuwig feest*, ed. Ingrid L. Moerman en R.C.J. van Maanen (Leiden 1986), pp. 23–26.
 3. E. Pelinck, ‘Overlevering, legende en relieken van het beleg en ontzet van Leiden’, *Leids jaarboekje* 46 (1954), pp. 100–107.
 4. Thera Wijsenbeek, *Honger*, 3 Oktoberlezing (Den Haag 2006).
 5. G. Wolters, *Het geheugen. Herinneren en vergeten* (Amsterdam 1998); Willem Wagenaar, ‘Two processes obstructing the accuracy of long term memory, or the case of the stolen Mercedes’, in W.A. Wagenaar en H.F.M. Crombag *The Popular Policeman and Other Cases. Psychological Perspectives on Legal Evidence* (Amsterdam 2005), pp. 123–142.
 6. Nico Scheepmaker, *Het Zweedse wittebrood* (Baarn 1979).
 7. Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd en ouderdom* (Groningen 2008), pp. 113–122.
 8. Willem Wagenaar, ‘Autobiographical memory in court’, in *Remembering our past. Studies in autobiographical memory*, ed. David C. Rubin (Cambridge 1996), pp. 180–196.
 9. Paul Connerton, *How societies remember* (Cambridge, 1989); James Fentress en Chris Wickham, *Social memory* (Oxford 1992).
 10. Zie hierover bijvoorbeeld Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945–1965* (Cambridge 2000); Frank van Vree, ‘Een verleden dat niet verdwijnen wil’, in *Blijvend in verbeelding. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de beeldende kunst*, ed. Peggy J. Aalderse Baas-Budwilowitz, Willem Aalderse Baas en Dick Schram (Amsterdam 1997), pp. 137–148; Madelon de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam 1998).
 11. Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995).

12. [Jan Fruytiers], *Corte beschrijvinghe vande strenghe belegeringhe ende wonderbaerlicke verlossinghe der Stadt Leyden in Hollandt die nu anno MDLXXVIII in Mayo van Baldeo deur des grooten commandeurs Loys de Requesense bevel om der religien ende haerder vaderlandtscher vrijheys wille belegert wert, ende deur den doorluchtigen prince van Orangien op den derde octobris wonderbaerlicken gespijsighet ender verlosset, met de meeste omstandichheyden soo inne als buyten de stadt geschiedt* (Delft 1574). Ik gebruikte de facsimile in *De oude verhalen*, aldaar pp. 28–29. De hertaling van het citaat in Koppenol, *Het Leids ontzet*, p. 117.
13. [Fruytiers] *Corte beschrijvinghe* (1574).
14. Jan Fruytiers, *Corte beschrijvinghe van de strenghe belegeringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt* (Delft 1577). Ik gebruikte de editie van Fruin in *De oude verhalen*.
15. J. van Vloten, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574* (Leiden 1853), pp. 216–220.
16. Johan Koppenol, “‘In mate volgt mi’. Jan van Hout als voorman van de Renaissance”, *Spektator* 20 (1991), pp. 55–85, http://www.dbnl.org/tekst/koppoo2mateo1_01/index.htm.
17. Zoals verhaald in het boek Koningen 2:6–7.
18. Geciteerd in Marike Hoogduin-Berkhout, “Op de geluckige regeeringe van Leiden”. Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575–1700’ in *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550–1800*, ed. Juliette Roding, A. Agnes Sneller en Boukje Thijs, themanummer van *De zeventiende eeuw* (2006), pp. 59–106, aldaar p. 79.
19. [Jan van Hout], *Feest der Verlossinghe, ende Iaermarkt der Stadt Leyden, die in desen Iaere, aldaer gehouden sal werden: den eersten Octobri ende naervolgende dagen, totten tienden toe, den zelven mede gerekent* (Leiden, 1578), ed. Johan Koppenol, <http://www.dbnl.org/tekst/houtoo1redeo2/index.htm>
20. Hoogduin-Berkhout, “Op de geluckige regeeringe van Leiden”, p. 78.
21. J. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet der stad Leijden in den jaren 1574. Plegtig gevierd den 3en en 4en October 1824* (Leiden, 1824), pp. 170–178. De akte was al afgedrukt in Adrianus Pars, *Katwijkische, Rijnsburgsche, en Nederlandsche oudheden* (tweede druk, Leiden 1745), pp. 537–539. Zie ook <http://home.versatel.nl/d.van.duijvenbode/duijv.htm>
22. *Leiden, eeuwig feest*, ed. Moerman en Van Maanen, p. 20.
23. Wijsenbeek, *Honger*.
24. Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Bergen 1988), pp. 110–131.
25. Zoals al werd opgemerkt door Fruin, in diens inleiding bij *De oude verhalen*, pp. 11–13. De tweede editie van Fruytiers’ verslag bevatte onder andere een passage waarin de burgemeesters de bevolking aanmoedigen: ‘siet borgers daer achter die eene schansse is nu het

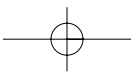
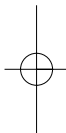
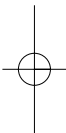
- broot. Wat dunckt U sullen wijt daer laten ende van honger smooren' (p. 43) waarbij Dousa aanmerkte 'nunquam factum' (p. 50). Zie hierover ook Koppenol, *Het Leids ontzet*, pp. 29–30.
26. Fruytiers trok de vergelijking met de wonderbaarlijke spijsziging in de titel van zijn *Corte beschrijvinghe*.
27. Over de iconografie zie Hoogduin-Berkhouyt, "Op de geluckige regeeringe", pp. 81–82. Fruytiers meldde dat boze vrouwen tijdens het beleg minachtend hadden gezegd dat 'de prins op een pekelharing zat en drie wittebroden in zijn mond had', kennelijk om aan te geven dat hij wel nooit zou komen. Zie hierover Koppenol, *Het Leids ontzet*, pp. 106, 132. Voor de vergelijking met manna, zie Reinerius Bontius, *Belegering ende het ontset der Stadt Leyden* (Leiden 1645) ed. A.J.E. Harmsen, <http://www.let.leidenuniv.nl/Ducth/Ceneton/Bontius/Bontius1645.html>, vs. 1415, 1534.
28. Zie voor het katholieke perspectief op het Leidse beleg bijvoorbeeld de passages uit het dagboek van Wouter Jacobsz die zijn opgenomen in Koppenol, *Het Leids ontzet*, pp. 37–66.
29. Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*, 3 Oktoberlezing 2003 (Den Haag 2003).
30. [Fruytiers], *Corte beschrijvinghe* (1574), p. 3.
31. Koppenol, "In mate volget mi", p. 65.
32. *Leiden, eeuwig feest*, ed. Moerman en Van Maanen, p. 21. Overigens ging het hierbij om de altaarsteen die volgens de overlevering door graaf Willem II van Holland aan de Pieterskerk was geschonken.
33. R.E.O. Ekkart, 'Het gezin van Cornelis van Veen', *Leids jaarboekje* 66 (1974), pp. 95–105; Hoogduin-Berkhout, "Op de geluckige regeeringe", pp. 80–81.
34. De Graaf, 'Leidsche hutspot', pp. 65–66.
35. [Paschier de Fijne], *Den ouden Leytschen patroon ofte derden octobers bancket : waer in kortelijck en waerachtelijck wort voorgeset de stercke belegeringhe der stad, de groote benautheyt der borgeren, ende de wonderbare wercken Godes betoont in 't ontsetten vande stad Leyden: geschiet inden jaere onses Heeren 1574, op den 3. oktober, wesende sondagh 's morgens* ([Leiden] 1630); De Graaf, 'Leidsche hutspot', p. 66.
36. R.C.J. van Maanen, 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun feesten', in *Hutspot, haring en wittebrood. Tien eeuwen Leiden en de Leienaars* ed. D.E.H. de Boer, 23 delen (Leiden 1981–2), dl. 1, p. 16.
37. Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werf'. Zie ook Marijke Meijer Drees, 'Burgemeester van der Werf als vaderlandse toneelheld. Een politieke autoriteit in belegeringsdrama's', *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p. 167–176. Fruin was de eerste die hier de aandacht op vestigde in zijn inleiding bij *De oude verhalen*.

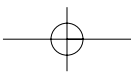
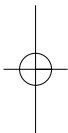
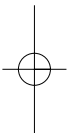
38. Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), pp. 36–37.
39. Meijer Drees, ‘Burgemeester Van der Werf’.
40. Regionaal archief Leiden Hs 2267, ‘Sommier verhaal van ’t geene P.A. van der Werff heeft uytgevoerd’.
41. Janus Dousa, *Nova poemata, quorum catalogum altera ab hac pagina indicabit. Item Hadriani IunI. Carminum Lugdunensium Sylua* (Leiden 1575). Zie hierover Fruins inleiding in *Oude verhalen*.
42. Dirk Jaap Noordam, ‘Demografische ontwikkelingen’ in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, ed. R.C.J. van Maanen, 4 delen (Leiden 2003), dl. 2, 1574–1795 ed. S. Groenveld, pp. 42–53.
43. Jacob Duym, *Een Ghedenck-boeck, het welck, ons leert aen al het quat en den grooten moetwil van de Spaingnaerden en haren aenhanck ons aenghedaen te ghedencken, ende de groote liefde ende trou vanden princen uyt den huysse van Nassau, aen ons betoont, eeuwelick te onthouden. Speel-wijs in dicht ghestelt* (Leiden, 1606). Zie over hem Johan Koppenol, ‘Jacob Duym en de Leidse rederijkers’, www.neerlandistiek.nl, 01 11 (2001).
44. Jacob van Zevecote, *Beleghe van Leyden. Treur-spel* (Leiden 1626).
45. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest*, pp. 164–169.
46. Pelinck, ‘Overlevering’, p. 104.
47. Pelinck, ‘Overlevering’, p. 101.
48. Zijlmans, ‘Pieter Adriaensz van der Werf’, pp. 133–134.
49. *Leiden, altijd feest*, ed. Moerman en Van Maanen, p. 20.
50. Els Kloek, ‘Moons, Magdalena’ in *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/moons> [28/02/2008].
51. Zie hierover Kloek, ‘Moons’ en <http://forum.archieven.org/index.php?topic=11666.0> [17/06/08].
52. Famiano Strada, *De bello Belgico* (Rome 1632).
53. Deze details in Jan Moons, ‘Bijvoegsel’ in Jan Fruytiers, *Korte beschrijvinge van de strenge belegeringe en wonderbaarlyke verlossinge der stad Leiden in den jaare 1574, met eenige aant. van Pieter Scriverius en andere byvoegzels* (Haarlem 1739), pp. 161–187, en zie verder de reconstructie van Kloek, ‘Moons’.
54. Louis Peter Grijp, ‘Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Eerste deel. Het geuzenliedboek in de Gouden Eeuw’, *De zeventiende eeuw* 10 (1994), pp. 118–132.
55. Moons, ‘Bijvoegsel’; Kloek, ‘Magdalena Moons’. Zie hierover ook Meijer Drees, ‘Burgemeester van der Werf’, p. 171.
56. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Ms. III H 4. Dag-verhaal van de harde proceduren en vervolgingen van de contra-remonstrants gereformeerden tegen de remonstrantsch

- gereformeerden te Leiden in den jaare 1618...verzameld door tijdgenoten en oor- en oog getuigen door P. van der Schelling, p. 34r.-v.
57. Cynthia von Bogendorf Rupprath, *Schout Willem de Bont and his dog Tyler. Scandal, satire, sarcastic songs and paintings*, 2 delen (Leiden 2006).
 58. Bijv. ook [Joris de Bye], *Leydsche proceduuren, ofte Oprecht ende eenvoudigh historisch verhael, van de onverwachte vervolginge, gepleeght tegen der remonstranten godtsdienstige vergaderingen, binnen de stadt Leyden* (s.l. 1664). Zie ook Pelinck, 'Overlevering', p. 103.
 59. [De Fijne], *Den ouden Leytschen patroon*; Johannes van Vloten, *Paschier de Fyne naar zijn leven en schriften (uit gedrukte en ongedrukte stukken)* (Den Bosch 1853). De oude man moet ongeveer even oud zijn geweest als Paschiers vader en had ook acht kinderen, dus mis schien was hij op hem gemodelleerd, maar Paschier de oudere was waarschijnlijk pas na het beleg naar Leiden gekomen.
 60. Christine Kooi, 'Religionis ergo. The religious images of early modern Leiden' in *Beelden van Leiden*, ed. Roding, Sneller and Thijs, pp. 35-42.
 61. Christine Kooi, *Liberty and religion. Church and state in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden 2000).
 62. *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant teghen de calumnien ter saecken van de differenten tusschen henluden ende eenighe vande ghemeente aldaer by den selven den magistraet wat min dan Christelycken nageseyt* (n.p. 1579).
 63. *Antwoorde op de valsche beschuldighingen door een zeker ghesworen vijandt der Ghereformeerde religie ... eertijts teghens de ghemeene kercken ... voortghebracht: ende nu door eenighe Wederdooperen van nieu in druc wt-ghegheven* (Rotterdam 1598).
 64. In Coolhaes' inleiding bij Rudolph Walter Van de christelijcke discipline ende excommunicatie van den kercken raedt ende ouderlinghen. *Het ghevoelen der kercken Christi tot Zurich, tot Bern, en de andere ... plaetsen in Zwitterland* (Amsterdam 1611). In 1582 was een eerdere druk van deze tekst verschenen, die door het Leidse stadsbestuur werd geconfisqueerd. Omdat er alleen onvolledige exemplaren zijn overgeleverd kan niet worden nagegaan of Coolhaes het verhaal ook toen al vertelde. In zijn inleiding bij een editie die in 1585 verscheen en aan de bestuurders van Medemblik was opgedragen kwam het verhaal niet voor.
 65. 'Haec libertatis ergo. Papieren geld geoffert op het autaar van de Hollandsche Vrijheyd' in Joost van den Vondel, *Werken*, ed. J.F.M. Sterck et al., 10 delen (Amsterdam 1927-1940) dl. 3, 1627-1640, pp. 329-333, aldaar p. 330.
 66. Prominent hierin waren de remonstrantse oudheidkundigen Cornelis van Alkemade en zijn schoonzoon Pieter van der Schelling, die veel materiaal over Van der Werf verzamelden (zie bijvoorbeeld RA Leiden Bibliotheek Hs. 2009, 2 dln.) en de vrijzinnige Daniël van

Alphen (RA Leiden bibliotheek Hs. 2600), maar ook toneelschrijfster Lucretia van Merken, een kleindochter van Brandt. Zie over haar Meijer Drees, Burgemeester van der Werf als vaderlandse toneelhield'. Het verhaal over Van der Werfs vader werd door Jona Willem te Water, *Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff, burgemeester der stad Leijden, ten tijde van hare beide belegeringen door de Spanjaarden in de jaren 1573 en 1574, meest uit ongedrukte stukken verzameld* (Leiden 1814) kennelijk ontleend aan de aantekeningen van Van Alphen.

67. Arent Pol en Bouke Jan van der Veen, *Het noodgeld van Leiden. Waarheid en verbeelding*, 3 Oktoberlezing (Den Haag 2007), p. 23.
68. Geraard Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aentekeningen en aenmerkingen, naerder oversien, merkelyk vermeerderd en vervolgt tot het jaer 1600* (Amsterdam 1671), pp. 553–554. Brandts bron voor deze anekdote was een gesprek met Petrus Scriverius (die in 1574 nog geboren moest worden).
69. Draaisma, *De heimweefabriek*, p. 113.





License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

2. Fair Dealing Rights. Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

3. License Grant. Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
 - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
 - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
 - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

4. Restrictions. The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

6. Limitation on Liability. EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.